

ETNIKAI FOLYAMATOK KELET-AFRIKÁBAN A 19. SZÁZADBAN

Összefoglalás

A szerző ismerteti azokat a külső hatásokat, amelyek Kelet-Afrika túlnyomórészt bantu nyelveket beszélő népcsoportjait az utóbbi ezer évben érték. Első volt a 10. századtól kezdve az iszlám vallású arab kereskedők betelepülése, akik sajátos kultúrájukat ötvözték a bantu nyelvű őslakosságéval. Így jött létre a partvidéken a szuahéli társadalom és kultúra, mely mind a ma napig érezteti hatását. A második behatás volt a klasszikus gyarmatosítás kezdetén, a 16–17. században a portugál hódítás. Ez nem hagyott mély nyomokat, és a portugál hatalom lehanyaglásával ismét a szuahéli vezető réteg jutott hatalomra. A harmadik gyarmatosítási fázis éppen a Teleki-expedíció idejére esett, ebben már Nagy-Britannia és Németország játszotta a vezető szerepet, és egymás között osztották fel Kelet-Afrika középső részét.

Előttörténet

(„Eredeti” helyzet a totális gyarmatosítás előtt)

Kelet-Afrika térségét – ismert történelme során háromszor érte különböző intenzitású *külső* gyarmatosítási hullám. Az első kettőnek a lecsapódási területe a partvidék keskeny sávja és az azt övező szigetvilág volt. Elsőként Oman, Muscat és a mai Yemen felől időszámításunk első ezredfordulója körül érkeztek arab felfedezők és kereskedők az Indiai-óceán partvidékének Szomáliától a mai mozambiki Beira/Szofala városáig terjedő szakaszára. Érkezésüket megelőzően és beáramlásukkal párhuzamosan jelentős lélekszámú és heterogén összetételű (túlnyomórészt különböző bantu nyelveket beszélő) tömegek érkeztek az említett területekre. Térhódításuk Kelet-Afrikában ezzel kiteljesedett. Az előttük ott élt koisan „vadásznépek” élettere minimálisra zsugorodott, részben kénytelenek voltak elvándorolni, sokuk pedig teljesen felmorzsolódott az egyre mostohább természeti körülmények és a szinte állandó külső zaklatás hatására. Kisebb, az asszimilálódás különböző fokain álló elszigetelt, vagy bantu nyelvű, illetve *nílushi* (esetenként *kusita*) szomszédjaikkal szoros gazdasági–kulturális kapcsolatban élő csoportjaik maradtak fenn csupán.¹

¹ A. M. Rescsetov szerk. 1972, Leningrád, 108–113. old.

Maga a partvidék az egész afrikai kontinensen mindaddig párját ritkító fejlődésnek indult. Nagy számban jöttek létre a főleg kereskedelemmel foglalkozó lakosságot tömörítő városállamok. Az arab és a helyi bantu nyelvek és kultúrák egymásra hatásából megszületett a külső elemek befogadására és magába olvasztására bámulatosan alkalmas *szuahéli* kultúra. Mindössze néhány emberöltő leforgása alatt annyira integrálódott és megizmosodott, hogy a későbbiek során évszázadokig (bizonyos értelemben mind a mai napig) döntő szerepet játszik az egész régió életének alakulásában. Vonzására jelentős néptömegek áramlottak a szárazföld belsejéből a városokba és azok környékére. Az önálló városállamocskák élén rendszerint egy-egy *mfalme* (király) vagy *sultani* (szultán) állt. Dinasztiáik rendszerint arab (esetenként perzsa) jövevények és a helyi bantu törzsi vezetőréteg házasodás útján végbemenő keveredésének, összeolvadásának eredményeképpen jöttek létre. Annál is könnyebben mehetett végbe ez a folyamat, mivel a tenger felől érkező – bár jelentős számú – csoport mégis elenyésző kisebbséget alkotott a befogadó néptömegekkel szemben. A keveredést külön elősegítette az, hogy e csoportok szinte kizárólag férfiakkal álltak, akik fölismerve a kiváló konjunkturális lehetőségeket, örömmel telepedtek le végleg „új hazájukban”.

A két kultúra keveredése ebben az időszakban, ha nem is konfliktusoktól mentesen, mindenesetre nagyobb véráldozatok nélkül zajlott. Eredményeképpen egész sor pozitív változás befolyásolta a térség további fejlődését. Megjelent egy óriási társadalomformáló és szervező erővel rendelkező *ideológia*, az iszlám; annak hagyományosan patriarchális szemléletmódja gyökeres változásokat idézett elő az egész érintett népesség rokonsági, leszármazási és örökösödési rendszereiben. Az ősi matrilineáris (és rendszerint matrilokális megtelepedéssel járó) gyakorlat helyébe lép a szigorúan az apai oldalra koncentráló új utódlási rend. Utóbbinak főleg a felsőbb társadalmi rétegek, s azokon belül is az uralkodó dinasztiák esetében volt korszakos jelentősége. E történelmi jelentőségű váltás azonban nem ment végbe zökkenőmentesen: a legrégebbi szuahéli írásos emlékek, az ún. „krónikák” bőségesen szolgáltatnak adatokat a két rendszer összeütközéseiről az egyes városokban lépten-nyomon előforduló trónviszályok során.²

Az egymással versengő, alkalmasint hadban is álló városok talaján sohasem jött létre egységes központi hatalom. Különböző külső hatások és a belső erőviszonyok (sokszor az előbbiekből fakadó) változásainak eredményeképpen a szuahéli kultúra súlypontja fokozatosan egyre délebbre tolódtott. Az időrendben első, legészakibb regionális központ (Pate és Amu) valószínűleg az észak felől előrenyomuló kusita pásztor-

² Részletesebben lásd: Heepe, M. – Westermann, D. 1928. Igen tanulságos e korból származó epikus hagyományok elemzése: a Liongo „eposz” végigkövethető egész Közép-Afrikán a szuahéli partvidéktől a Kongó torkolatvidékéig.

népek (*szomali, oromo, karamodzsong* stb.) csapásai alatt omlott össze és veszítette el történelmi vezető szerepét. Helyét Malindi, Mvita (a mai Mombasa) és környéke vette át; később Unguja (Zanzibár) megerősödésével és az omani szultáni udvar odatelepedésével³ tetőzött ez a folyamat. Ragyogóan tükrözik mindezt Muyaka bin Hadzsi al Ghasszani (1776–1840) kereskedő, költő és államférfi hazafias lírai versei.⁴

Lássunk belőlük egy rövid szemelvényt:

*Harci dobok dübörgése zengjen újra, emlékezzünk!
Szálljon dicsőn a harcmezőn; küzdjön és győzzön seregünk!
Hőseink már készen állnak: csatában érik győzelmünk.
Szívében hordja e vágyat Pate, Amu, Mvita népe.
Övezétek magatokat, ragadjatok lándzsát, pajzsot!
Ellenségünk hajóhada ím, eléri már a partot.
Álljunk hadrendbe, s kiáltjuk: bős támadóink, hol vagytok?
Táncba viszünk napkeltével és kikötni mégsem féltek?
Özönlő vad hordáitok buta gögjét megtépázzuk,
Levágjuk mind, ki ránk rontott, kiknek kevés szép hazájuk!
Ó, Unguja jó fiai, hogy fanyalodtatok rájuk?
Kiálltok oldalukon, vagy lesztek rongyos segédnépek?
Ti és ők, messzi Omanból csak bajt hoztok magatokra:
Lehetetlen követelni – jellemző a bolondokra,
Hisz tudjátok, mindig győztünk, ölvé ellent rendre, sorra!
Most jöttök ránk utoljára, s várnak hosszú, békés évek!⁵*

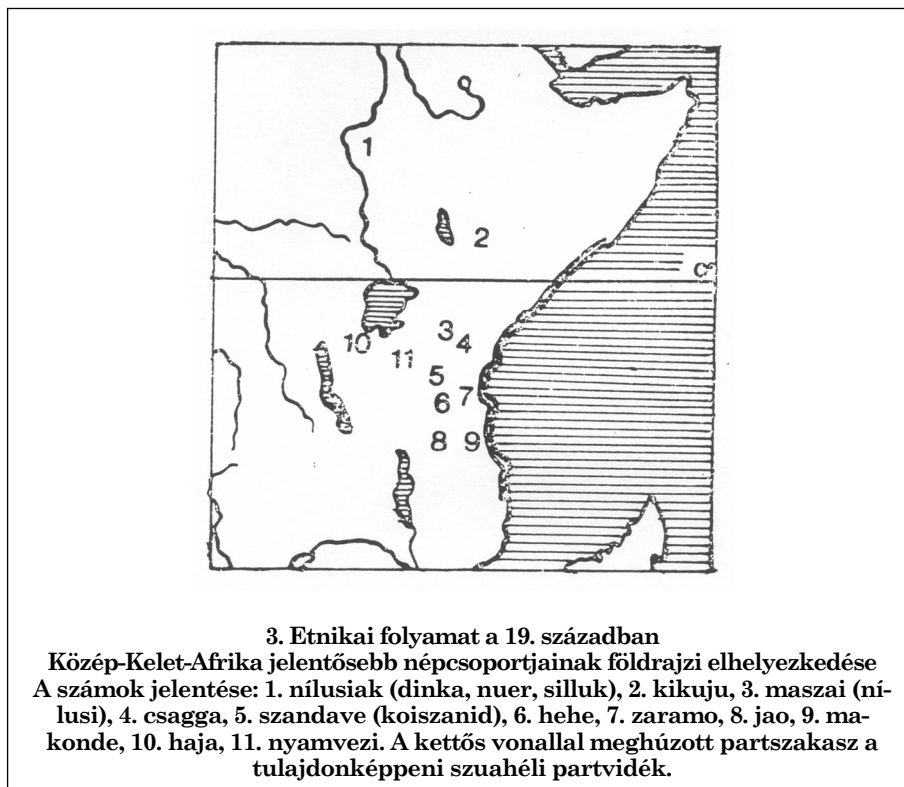
Muyaka életének és költészetének utolsó szakaszával elérkeztünk a „klasszikus” gyarmatosítás időszakának küszöbére. Közben került sor, a 16–17. század során a jelentéktelen epizódnak egyáltalán nem nevezhető portugál terjeszkedésre Kelet-Afrikában. Helyszűke miatt itt nem foglalkozhatunk részletesebben ezzel az izgalmas korszakkal.

Csak annyit jegyzünk meg, hogy a portugálok szemében ekkor Afrika jobbjára csak afféle „ugródeszkeként” szerepelt a „kincses India” felé. Ezért néhány korai és tétova kísérletet nem számítva (pl. Zimbabwe aranyának megszerzésére) az első európai keresztény (katolikus) hódítók csak a partvidéken vetették meg a lábukat, támaszpontul felhasználva a készen kínálkozó szuahéli városokat.

³ Az omani (Maszkati) szultán 1832-ben helyezte át székhelyét Zanzibár szigetére.

⁴ A klasszikus arab költészet hagyományai ekkorra érlelődnek szuahéli gyakorlattá a partvidéken.

⁵ Vö.: Abdulaziz 1994.

„Interregnum” és a gyarmatosítás kezdetei

A portugálok csillaga a partvidék bennünket jelenleg érdeklő szakaszán hamar leáldozott. Ennek részleteit itt most nem taglaljuk, csupán megállapítjuk, hogy nagyjából visszaállott egy – jelenlétükkel „fűszerezett” – sajátos szuahéli–arab hegemonia, amelyet a korabeli (és nyomukon egyes mai) források többféle szempontból is hibásan „arab uralom”-nak neveznek. Tény, hogy a *szuahéli* társadalom uralkodó rétege a *Waarabu* (arabok) elnevezéssel illette magát. Ez azonban nem etnikai, hanem szociális kategóriát takart. A portugál hatalom hanyatlásával párhuzamosan ez a szuahéli elit tett szert egyre jelentősebb szerepre, mígnem a 19. század derekára tulajdonképpen vetélytárs nélkül maradt.

Ekkortól élte fénykorát Kelet-Afrikában a szuahéli karavánkereskedelem: számos rendszeresen használt karavánútvonal szelte át az egész térséget a Nagy Tavak vidékéig. Fontosabb állomáshelyek eleinte erődített támaszpontokká, majd fokozatosan máig virágzó, vegyes etnikai összetételű városokká épültek ki. Ilyenek Tanzániában: Taveta,

Moshi, Arusha, Iringa, Dodoma, Tabora, Ujiji, Mbeya; Kenyában Mombasa, Nairobi, Naivasha stb. Maguk a szuahéli karavánok a partvidéken beszerezhető árucikkeket: fémeszközöket, fegyvereket, lóport, textíliát, üveggyöngyöket stb. cseréltek elsősorban elefántcsontra, kisebb mértékben rabszolgákra és egyéb áruféleségekre (például állatbőrök, agyarak, illatos gyanták, hegyi kristályok). Alapvetően helytelen tehát az a nézet, amely szerint ezek „arab rabszolga-kereskedők” expedíciói voltak. Határozottan kiviláglik mindez Tippu Tip, az egyik legjelentősebb karavánkereskedő nevezetes (szuahéli nyelven íródott) naplójából is, amelyben szerzője szinte tételesen felsorolja, mit mire cserélt el több évtizedes időszakot felölelő kereskedelmi tranzakciói során.⁶

Ebben az időszakban, a 19. század második felében érkeztek Kelet-Afrikába (egyre nagyobb számban és egyre komolyabb felszerelések birtokában) a különböző európai országokat képviselő felfedezők: misszionáriusok, tudósok, utazó-felfedezők – és természetesen – kalandorok is. Legtöbbjük többé-kevésbé szoros kapcsolatokat épített ki az említett karavánkereskedőkkel is. Támaszkodott azok helyismeretére és bizonyos ellenszolgáltatások fejében nemegyszer élvezte azok védelmét is. Ebből a szempontból megint csak igen tanulságos az a tekintélyes (európai) névsor, amelyet szintén Tippu Tip említett önéletírása alapján lehet összeállítani. Ekkor azonban még nem beszélhetünk komoly gyarmatosítási törekvésekről. Utóbbiakra csak néhány évtizeddel később, a század harmadik harmadában kerül sor. Azokban az évtizedekben, amikor lassacskán tisztázódnak az erőviszonyok a térségben leginkább érdekelt két európai hatalom (Németország és a Brit Birodalom) között. Itt nem kívánok részletesebben foglalkozni vele, csupán megjegyzem, hogy ebbe a föltáró-fölfedező vonulatba illeszkedik bele szervesen a magyar Teleki Sámuel több tekintetben páratlanul jelentős felfedező expedíciója is.⁷

A gyarmatosítás és annak hatása az etnikai folyamatok alakulására

Miután Kelet-Afrika térképéről – éppen a Teleki-expedíció munkájának eredményeképpen – eltűntek az *utolsó* fehér foltok is, kezdetét vette a régió történetének legellentmondásosabb szakasza. Mindenekelőtt tisztázódtak az ott érdekelt európai hatalmak (Németország, Nagy-Britannia és Portugália) érdekövezeteinek határvonalai. Pontosán kirajzolódtak a későbbi gyarmatok, protektorátusok és mandátumos területek kontúrjai, s lassan elkezdődött politikai és gazdasági intézményrendszerük kiépülése.

⁶ Vö.: Tippu Tip 1974.

⁷ Bőséges és ellentmondásos irodalmát lásd jelen kiadvány bibliográfiájában.

Az államigazgatási határok meghúzásakor a döntést hozó hatalmak – mint már annyiszor – mit sem törődtek az érintett területeken élő népek érdekeivel. Csak példaképpen kiemelve: így kerültek két-két, merőben különböző közigazgatási rendszerű területre (a portugál Mozambik északi és a német Tanganyika déli határvidékére) a makonde, illetve Tanganyika északkeleti és a brit fennhatóságú Kenya déli szomszédos területeire a *maszai* nép képviselői. Ez a kényszerű megosztottság negatív hatással volt e népek belső fejlődésére. A Tanganyika és Kenya közötti határ keleti szakaszának megszilárdulása pedig elvágta a déli irányú migrációk útját a *pokomo*, *kamba* stb. népek előtt, s így megszűnt a Kilimandzsáró lejtőin megtelepedő csagga nép északi utánpótlási vonala is. A maga módján ez viszont elősegítette a csagga etnikum konszolidálódását.

E kiragadott esetek tükrében is világosan láthatjuk tehát, hogy a kialakult helyzet különböző előjelű fejleményeket vont maga után. Ez azonban csak a „felszín”. A mélyreható társadalmi–politikai átalakulás egyéb jelentős, sokszor súlyos következményekhez vezetett.

Tudjuk, hogy a kelet-afrikai országok népeinek túlnyomó többsége (jobbára csak a partvidék és a nagyobb települések kereskedő-népességét kivéve) évszázadok óta csupán saját igényeiket kielégítő, minimális lokális árucserével kísért naturál-gazdálkodást folytatott. E helyzet megváltoz(tat)ása idézte elő először azokat a belső migrációs jelenségeket, amelyek nyomai ma is világosan kirajzolódnak az érintett országok etnikai térképén. Soha nem látott mérvű és gyorsaságú népmozgások kezdődtek el. Ezek motorját elsősorban a gyarmatosítás eseményei képezték.

Lássunk egy példát: Karl Peters 1884 elején, 38 éves korában létrehozta *Gesellschaft für Deutsche Colonisation* elnevezésű szervezetét. Még ez év szeptemberében hajóra száll Triesztben Aden felé; Karl Juhlke; Joachim Pheil és August Otto társaságában november 4-én megérkezik Zanzibárba. Három hét múlva már Uluguruban (Morogoro környéke) jár. A helyi vezetőkkel folytatott egyezkedés révén névleges ellenőrzése alá von mintegy 6500 km² területet. 1885. február 7-én ismét Berlinben találjuk. Február 27-én Vilmos császár birodalmi pátenstben nyilvánítja ki „védelmi készségét” a csak hevenyészve meghatározott kelet-afrikai területek fölött. Augusztus 8-án Juhlke publikálja a *The Times* hasábjain újabb „hódításait”: Usambara és a Kilimandzsáró (Ucsagga) környékén. Mindennek kellő nyomatékosításául – az események párhuzamosan zajlanak – augusztus 11-én öt német hadihajó vet horgonyt Zanzibár partjainál.

A következő év során három nemzet (angol, francia, német) képviselőiből álló nemzetközi testület vizsgálja a német és a brit érdekszféra közötti határok kitűzésének módzatait. Tevékenységük még az évben elvezet az első nemzetközileg is hivatalosan elismert határok megvonásá-

hoz. Elkezdődik a hírhedt, „tíz mérföldes” sáv⁸ rövid ideig tartó korszaka, amelynek a „Helgolandi megállapodásból” fakadó, 1890. július 1-én aláírt egyezmény vet véget. Ezt követően ugyanis tartósan (a szerződés értelmében 50 évre) német fönnhatóság alá kerül az egész kelet-afrikai partvidék, a zanzibári szultán állama visszaszorul a szigetekre.

Egyre intenzívebben halad előre a gyarmati berendezkedés: a közigazgatás elég keménykezű kiépítése, az ültetvényes gazdálkodás megalapozása. Megjegyzendő, hogy Német Kelet-Afrikában nem volt számottevő telepes réteg: az országnak kevesebb, mint 1 %-a (9345 km²)⁹ volt fehér nagybirtok, igaz a legtermékenyebb vidékeken: Usambara, Kilimandzsáró, Bukoba stb.). Kenyában ezzel szemben kezdettől fogva jelentős számú fehér telepes próbált szerencsét (rendszerint nem csekély eredménnyel).

A szigorú adórendszer, a kényszermunka, a törzsi vezetők személye körüli manipulációk sorozatos véres konfliktusokhoz vezettek: északon a Kilimandzsáró vidékén a csaggák a Moshi-beli Meli vezetésével, délen a hehék Mkwawa főnök irányításával, nyugaton a nyamvezik Isikivel az élükön fölkelések sorozatát kezdeményezik 1891 és 1898 között. Leverésükre vegyes összetételű gyarmati csapatokat vetettek be a németek. Szudánban toborzott, részben Arábiában kiképzett, vagy (később) melanéziai és új-guineai gyarmataikról „importált” katonáik megtették a magukét. Ezek az első összecsapások azonban még nem szedtek nagy tömegű áldozatot: számuk százakban mérhető.

Sokkal nagyobb veszteségekhez vezetett a gyarmati háborúk sorában is jelentős Maji-Maji mozgalom, amely 1905 és 1907 között lángba borította és vérrel áztatta Német Kelet-Afrikának a központi vasútvonaltól délre eső egész területét. A fokozódó gazdasági kizsákmányolástól és direkt elnyomástól szenvedő népek először találják egymásra, lépnek szövetségre, és „mozgósítanak” több ezres, olykor tízezres fegyveres tömegeket. A küzdelmekben részt vettek a *pogoro*, *ngoni*, *mbunga*, *mvere*, *szagara*, *zaramo*, *matumbi*, *kitcsi*, *kemba*, *bená* és számos más kisebb törzs és nép képviselői. Igen érdekes és párját ritkító példája ennek az összefogásnak az a levélke, amelyet Songea *ngoni* főnök intézett hagyományos ellenségéhez, Mataka *yao* főnökhöz:

„Isten arra intett bennünket, hogy országainkat szabadítsuk meg a fehér embertől. Mi készek vagyunk megküzdeni velük. Küldj segítségemre 100 puskával fölfegyverzett harcost. Kérlek, felejtsük el régi viszálykodásunkat!”¹⁰

A maga módján lenyűgöző dokumentum! Nem véletlenül viseli Songea nevét ma egy jelentős város Tanzániában. A rosszul felfegyverzett,

⁸ Ekkor zsugorodik a zanzibári szultán névleges hatalma alá tartozó szárazföldi terület a part mentén a Mningani folyótól Kipini-ig húzódó 10 mérföldnyi (16 km) széles sávra.

⁹ Mashengele 1984, 64. old.

¹⁰ Mashengele 1984, 60. old.

fegyelmetlenül és babonák által is elvakított¹¹ maji-maji-harcosokra azonban szomorú vereség várt. Hivatalos fölmérések szerint 1905 és 1907 között 47 főnök és 26 000 harcos esett el csak a csatamezőn, hány ezer válhatott a járványok áldozatául? Az összes halottak számát kb. 120 000-re becsülhetjük. Ez már háború volt!

Miután az országot ily módon „pacifikálták”, rövid, nem egészen tízéves békés időszak következett, amely a mai történészek szemében is pozitív időszaka Kelet-Afrika fejlődésének. Ekkor épültek az első vasútvonalak, korszerűsítették a kikötőket, létesültek az első feldolgozó üzemek, szűnt meg végleg gyakorlatilag a házi rabszolgaság intézménye, honosodtak meg a máig legfontosabb ipari növénykultúrák. Ekkor teremtődtek meg a feltételek a közoktatás alapjainak lerakásához is. Nem feledkezhetünk meg természetesen arról, hogy mindezen haladó intézkedések végső célja a gyarmati kizsákmányolás mechanizmusának tökéletesítése, mértékének növelése volt.

Hamarosan ezután következtek az első világháború Kelet-Afrikát is érintő eseményei, majd a térségre nézve azok végeredménye, a Versailles-i szerződés 119. cikkelye, amely Németországot megfosztotta minden gyarmatától és a Népszövetség védnöksége alatt az általunk vizsgált területeken megteremtette a „pax britannica”-t. A lényegében békés építő munka évei jöttek, amikor csak a hamu alatt izzott a parázs tovább.

Folytatódott az „elviselhetővé finomított” gyarmati kizsákmányolás, és megkezdődött a helyi társadalmak tőkés mintára történő átrétegződése. Megszülettek a nemzeti burzsoáziák, kezdtek kirajzolódni a „bennszülött” értelmiség körvonalai. Tökéletesedett az iskolarendszer; virágzásnak indult a – főleg angol és szuahéli nyelvű szépirodalom. Mindez megteremtette a későbbi, a II. világháború után kibontakozó és századunk hatvanas éveiben tetőző gyökeres társadalmi, politikai átalakulás előfeltételeit.

(*Földrajzi Múzeumi Tanulmányok* (Érd), 1988, 5. szám, 31–36. old.)

Irodalom

ABDULAZIZ, H.

1994 *Muyaka. 19th century Swahili Popular Poetry*, Nairobi.

CHOLNOKY, Béla

é. n. *Gróf Teleki Sámuel útja Kelet-Afrikában*, Budapest.

---

¹¹ A helyi varázslók állítása szerint volt egy csodaszer, amelynek hatására az ellenség puskagolyói vízzé (maji) változtak (volna).

- DAVIDSON, Basil
 1984 *Gerillaháborúk Afrikában*, Budapest.
- FIRST, Raymund
 1970 *The Barrel of a Gun*, London.
- FÜSSI NAGY Géza
 1982 *Bevezetés az afrikanisztikába*, Budapest.
- FÜSSI NAGY Géza
 1972 Vadászok és gyűjtögetők Kelet-Afrikában (Ohotnyiki i szobiratyeli Vosztocsnoj Afriki), in: *Ohotnyiki, szobiratyeli, ribolovi* (szerk.: Rescsetov, A. M.), Leningrád.
- HEEPE, M. – WESTERMANN, Diedrich
 1928 Suaheli Chronik von Pate. In: *Mitteilungen des Seminars für Orientalische Sprache*, XXXI. köt., 3. sz., „Afrikanische Studien”, Berlin.
- HERZOG, J.
 1986 *Geschichte Tanzanias*, Berlin.
- HILLABY, J.
 1986 *Gyalogszerrel a Rudolf tóhoz*, Budapest.
- JOHNSTON, H. H.
 1913 *Colonization of Africa*, Cambridge.
- LEAKEY, L. S. B.
 1953 *Mau Mau and the Kikuyu*, London.
- MAPUNDA, H.
 1976 *Historia za mapambano ya Mwafrika* (Az afrikai emberek származástörténete), Dar es Salaam.
- MASHENGELE, J.
 1984 *Historia ya utawala wa Wadachi Tanganyika* (A tanganyikai német uralom története), Dar es Salaam.
- PÁSZTOR, János
 1981 *Kenyai napló*, Budapest.
- SALGÓ, László – BALOGH, András
 1980 *A gyarmati rendszer története (1870–1955)*, Budapest.
- TIPPU TIP
 1974 *Maisha ya Hamed bin Muhamed el murjebi yaani Tippu Tip* (Hamed bin Muhamed azaz Tippu Tip élete), Kampala – Nairobi – Dar es Salaam.